

УДК 94(477)321.64+323.281

М. О. Білостоцький

Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури

СПРАВА «КР» ТА ІДЕОЛОГІЧНІ КАМПАНІЇ У ХАРКОВІ (1947 р.)

Справа професорів Ключової та Роскіна «КР» – одна з перших великих ідеологічних кампаній сталінського керівництва у сфері біології та медицини у повоєнний період. Ця кампанія була пов'язана з початком «холодної війни» в сфері науки, ідеології та культури. Процес ідеологічного втручання у розвиток науки та освіти, під час проведення цієї кампанії у Харкові, розглянуто в роботі.

Ключові слова: ідеологічна кампанія, сталінізм, історія України, повоєнний період, політичний режим, тоталітаризм.

Дело профессоров Ключевой и Роскина «КР» – одна из первых масштабных идеологических кампаний сталинского руководства в области биологии и медицины в послевоенный период. Эта кампания была связана с началом «холодной войны» в сфере науки, идеологии и культуры. Процесс идеологического вмешательства в развитие науки и образования, во время проведения этой кампании в Харькове, рассматривается в работе.

Ключевые слова: идеологическая кампания, сталинизм, история Украины, послевоенный период, политический режим, тоталитаризм.

Case of professors Kluewa and Roskin «KR» first large-scale ideological campaign Stalin leadership in field of biologic and medicine. This campaign connected with «cold war» in field science, ideological and culture. The thesis focuses of the study of ideological situation towards Kharkov. Expanded at that time ideological campaign were directed against scientific intelligentsia as the main bearer of national identity of the Ukraine.

Key words: ideological campaign, Stalinism, history of Ukraine, post-war period, political regime, totalitarianism.

Проблеми занепаду науки та культури в Україні в наш час все частіше нагадують про себе, але їх коріння в історичному минулому нашої країни. Розв'язання цих проблем не можливе без ретельного дослідження історичних процесів, які їх породили. Вивчення ідеологічних кампаній комуністичного режиму у сфері науки та культури повоєнного періоду є важливим елементом процесу подолання тих перешкод, які гальмують нормальний розвиток духовних сил нашого народу.

Один з перших кроків з підсилення політичної реакції в Україні у другій половині 40-х років був пов'язаний з розгортанням загальної ідеологічної кампанії по боротьбі з антипатріотизмом та схилинням перед Заходом за пріоритет Російської науки та культури.

Найбільш одіозною частиною цієї кампанії можна вважати переслідування талановитих біологів – професорів Ніни Георгіївни Ключової (1898-1971) – мікробіолога алегро-імунологічної орієнтації видатного фахівця у галузі інфекційної алергії, автор декількох ефективних вакцин, а також її чоловіка Григорія Йосиповича Роскіна (1892-1964) – професора МДУ, протозоолога та цитолога, представника класичної школи експериментальної біології М.К. Кольцова, що спеціалізувався в галузі біології ракової клітини, або так звана Справа «КР» [2, С. 10-11].

Ця тема не є новою в історичній літературі, перші публікації за нею з'явилися на сторінках історичних видань ще за часів «перебудови». Йдеться про статтю російського історика Юрія Муріна «Суди честі», надруковану на сторінках «Известий ЦК КПСС» [3], №11 за 1990 р. У 1991 р. у російському часописі «Кентавр» вийшла стаття Ю.С. Аксьонова «Удар Сталінізму по інтелігенції» [1], де також порушувалася згадана тема. Останнім часом цей епізод повоєнної історії викликає неабияку зацікавленість у колах російських істориків науки та техніки. Найбільш ґрунтовна праця, яка вийшла після 2000 р., це стаття О.С. Левіної «Круцин» має свою долю...» [2],

яка була видана на сторінках Вісника Інституту історії природознавства та техніки Російської АН у 2002 р. Попри всю вагу цих робіт, у них практично ніяк не відображено перебіг кампанії в Україні, тим більше у Харкові. На місцевому харківському рівні питання стосовно Справи «КР» у Харкові поставив на порядок денний відомий вчений історик Харківського національного університету В.Ф. Чешко, якій досліджує історію Харківської школи наукової генетики [6]. Але в цілому стан дослідження обраного нами питання залишається незадовільним і потребує подальшої уваги спеціалістів.

У процесі дослідження автором були використані архівні матеріали, які містяться у Державному архіві Харківської області (ДАХО) [8], зокрема, фонд №2 – документи партбюро Харківського обкому КП(б)У. У цьому фонді знаходяться інформаційні звіти про проведення кампанії. Також ми використовували, документи фонду № 4734, в якому представлені матеріали Обласного управління у справах літератури та видавництва при Виконавчому комітеті Обласної ради депутатів трудящих. Ці матеріали відбивають цензурну політику стосовно політично неблагонадійних видань.

Наріжним каменем сумнозвісної «Справа КР», яка була інспірована вищим державним керівництвом СРСР й особисто Андрієм Ждановим, був протираковий біотерапевтичний препарат «КР», або «круцин». Дія «круцину» базувалася на антагонізмі *Trypanosoma cruzi* – збудника хвороби Чагаса та ракових пухлин. Новий досить ефективний у перспективі препарат привернув до себе увагу. Своє зацікавлення виявили й представники США, яким була надана можливість ознайомитися з розробками. Саме це відіграло фатальну роль у долі препарату та його розробників. У 1947 р. всі особи, що були причетні до використання круцину, – Н.Г. Ключова, Г.Й. Роскін, В.В. Парін, а також міністр охорони здоров'я Г.О. Мітерьов – стали жертвами політичної акції, яка й увійшла в історію як «Справа КР».

Найважчою була доля академіка В.В. Паріна – (1903-1971), фізіолога і організатора науки, академіка АМН СРСР (1944), її вченого секретаря (1944-1947) та віцепрезидента (1957-1962), академіка АН СРСР (1966). В.В. Вісімнадцятого лютого 1947 р. він був заарештований, а 8 квітня 1948 р. засуджений на 10 років позбавлення волі за ст. I ч. II Указу Президії ВР СРСР від 15.11.1943 р. «Про відповідальність за розголошення державної таємниці і за втрату документів». У квітні 1955 р. В.В. Парін був реабілітований за відсутністю складу злочину Воєнною Колегією Верховного Суду СРСР [2, с. 11].

Н.Г. Ключова, Г.Й. Роскін та Г.О. Мітерьов були віддані громадському Суду честі, положення про запровадження, якого було прийняте Раднаркомом СРСР у березні 1947 р. Їх звинуватили у здійсненні «антипатріотичних та антигромадських вчинків».

Були сформовані дві окремі «справи» – професорів Ключової та Роскіна і справа колишнього міністра охорони здоров'я СРСР Мітерьова, які розглядалися Судом честі Міністерства охорони здоров'я у червні та вересні 1947 р.

По партійних осередках був розісланий так званий «Закритий лист у справі професорів Ключової та Роскіна». Лист містив у собі інформацію про викриття фактів, що свідчать про наявність серед певної частини радянської інтелігенції несумісних зі званням радянської людини «схиляння та плазування перед іноземщиною та сучасною реакційною культурою буржуазного Заходу». Також констатувалося, що справа професорів «є не поодиноким і, таким чином, не випадковим явищем», особливо у галузі культури. Підсумовуючи викладене, автори листа зазначали, що «погана та небезпечна хвороба схиляння перед іноземщиною може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладений край». Відповідно пропонувалось створювати суди честі за справами, аналогічними справі Ключової та Роскіна [1, С.80].

До Харкова хвилі цієї кампанії докотилися наприкінці липня 1947 р. В інформаційному повідомленні Відділу з питань організаційно-партійної та громадсько-політичної роботи Харківського Обласного комітету КП(б)У зазначається, що «Закритий лист по справі професорів Ключової та Роскіна» був отриманий Харківським ОК КП(б)У 25 липня 1947 р. Цього листа було розіслано всім міськкомам та райкомам КП(б)У області. Також його копії було відправлено у 30 навчальних та науково-дослідних інститутів [8. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.1299. – Арк.1: Інформація «Про закритий лист по справі професорів Ключової та Роскіна»]. Як свідчить інформаційний звіт

Відділу з питань організаційно-партійної та громадсько-політичної роботи Харківського ОК КП(б)У, закриті партійні збори щодо обговорення вищезазначеного документу почали проводити з 30 липня 1947 р. У першу чергу обговорення проводилось у науково-дослідних інститутах. Це пояснюється тим, що студенти та викладачі ВНЗ влітку знаходились на канікулах. За станом на 17 серпня 1947 р. партійні збори з обговорення справи Ключової та Роскіна були проведені у 29 науково-дослідних інститутах. Із загальної кількості комуністів, яка дорівнювала 661 особі, на зборах були присутні 566 [8. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.1299. – Арк.2]. У вищих навчальних закладах збори з указанного приводу проводилися починаючи з 10 вересня 1947 р., коли більшість партактиву повернулася з відпусток та канікул. Головна суть цих зборів зводилась до накладення політичних обмежень на науковців на користування закордонною, особливо західною, науковою інформацією. Під заборону ставилося навіть цитування іноземних джерел. Так, наприклад, на закритих партійних зборах Харківського НДІ тваринництва необґрунтованій критиці була піддана дисертаційна робота старшого наукового співробітника Соловйова «Економічна оцінка планових порід великої рогатої худоби у зв'язку з напрямком тваринництва та племінної роботи в УРСР». Цьому науковцю закидали те, що його робота «написана в дусі явного схиляння перед американською наукою, тому ця праця повинна бути перевірена і перероблена» [8. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.1299. – Арк.3].

На подібних горезвісних зборах відбувалося справжнє «полювання на відьом». У Харківському державному інституті сільського господарства за доносом був розкритикований доцент кафедри фізики Кан. Його провина полягала в тому, що він нібито «не звернув увагу студентів на видатні відкриття і досягнення в галузі фізики, зроблені російськими та радянськими вченими». Доцента Харківського державного фармацевтичного інституту, кандидата наук Дешка було піддано критиці за те, що розхвалював німецьке лабораторне обладнання (загальновідомо, німецьке лабораторне устаткування на той час насправді було одним з найкращих у світі). Від пильного ока партактиву не сховались і студенти: у донесенні з Харківського державного торговельного інституту вказується, що «серед студентів ще багато настроїв схиляння перед іноземщиною, які виражаються у переоцінюванні закордонних товарів, мод і т. ін.» [8. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.1299. – Арк.15]. Декому з науковців навіть доводилось показово зрікатися своїх поглядів. Такий сумний факт стався у НДІ невідкладної хірургії та переливання крові: відомий український науковець Юрій Максимович Орленко (Орленко Ю.М. – з 1947 р. працював науковим співробітником, а з 1951 по 1960 рр. директором Українського інституту переливання крові і невідкладної хірургії в м. Харкові. Неодноразово обирався депутатом Харківської міської Ради депутатів трудящих. Член правління Харківського обласного наукового товариства хірургів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки та трьома медалями) [5, с. 320] на закритих зборах парторганізації інституту «заявив, що він раніше сам сліпо схилився перед закордонною медициною. Тепер він заявляє, що російським медикам, які мають велику школу російської медицини, нема чого сліпо схилитись перед закордонною медичною наукою» [8, Арк.4].

Ідеологічна кампанія, пов'язана зі справою «КР», була першим кроком у процесі розгрому Харківської школи наукової генетики, яку очолював професор Ю.М. Поляков. Перша атака була спрямована на наукового співробітника кафедри дарвінізму та генетики ХДУ Володимира Павловича Ефроїмсона, який був непримиренним супротивником сумнозвісного академіка Т.Д. Лисенка та його прибічників. Характеризуючи особистість Володимира Павловича, наголосимо, що після закінчення Московського державного університету він став відомою особистістю серед наукової спільноти в галузі біологічних наук. Цей факт був визнаний ще в радянські часи. Згадуючи про нього в 1978 р., радянський журнал «Генетика» писав: «У 1932 році він вперше у світі сформулював стосовно людини виключно важливий принцип рівноваги між мутаційним процесом і відбором як підстави для розрахунку частоти мутації» [7, с.223]. В.П. Ефроїмсон неодноразово звертався до вищих партійних органів з інформацією про шкідливу та антинаукову сутність лисенківських ідей. Головним антипатріотичним «гріхом» Ефроїмсона вважалося те, що він переклав і розповсюдив антилисенківську статтю біолога-морганіста Добржанського, який в період громадянської війни емігрував до Сполучених Штатів Америки. На думку харківського історика В.Ф. Чешко, ця подія відбулася ще наприкінці 1946 р. [6, С.83], але

реакція на неї з'явилась лише 21 листопада 1947р. у статті інструктора Харківського ОК КП(б)У О. Коржа, у якій наведено цей випадок як приклад низькопоклонства перед буржуазною культурою і наклепу на радянську науку й безпосередньо на академіка Т. Д. Лисенка. Вчинок В.П. Ефроїмсона був засуджений на засіданні кафедри дарвінізму і генетики ХДУ 3 грудня 1947 р. 7 січня 1948 р. вчена рада ХДУ прийняла спеціальну постанову, в якій «суворо засудила вчинок В.П. Ефроїмсона» та запропонувала зробити те ж саме громадськості біологічного факультету [6, с. 84]. Та на цьому справа не була закрита: у лютому 1948 р. особлива комісія Міністерства вищої освіти СРСР з перевірки роботи Харківського державного університету, зокрема, кафедри дарвінізму і генетики дала різкий і несправедливий відгук, частина якого була пізніше оприлюднена у статті заступника міністра вищої освіти СРСР А.В. Топчієва [4, с. 4]. Керуючись матеріалами перевірки, А. В. Топчієв видав наказ № 2/х від 23 лютого 1948 р., у якому В.П. Ефроїмсона було запропоновано звільнити з посади через «вчинки, які порочать високе звання викладача вищої школи». 26 лютого 1948 р. ректор ХДУ І. М. Буланкін реалізував цю постанову [9. – Од. зб. 214. – Арк. 15].

Одним з найбільш безглузких та шкідливих для розвитку вітчизняної науки наказів, пов'язаних з кампанією боротьби з низькопоклонством, був наказ Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР №43 від 27 лютого 1948 р. «Про впорядкування видання наукових збірок, вчених записок та монографій вузами СРСР». Копія цього наказу була отримана і прийнята до виконання Харківським обллітом. На думку міністерських чиновників, «деякі автори досі продовжують раболіпствувати перед буржуазними «вченими авторитетами» Західної Європи та Америки, догідливо посилаючись з усякого приводу на їх праці третьорядного значення, забиваючи без нужди бібліографічні списки з розробленого питання іноземною автурою. Редакційні колегії декотрих вузів до цього часу не можуть обійтись без того, щоб поряд з назвою збірки, статті, прізвища автора та загальних висновків статті не надрукувати ті ж назви, фамілії та висновки на англійській мові» [8. – Ф. 4734. – Оп.1. – Спр.30. – Арк. 3: Наказ Управління по справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР №43 від 27 лютого 1948 р. «Про впорядкування видання наукових збірок, вчених записок та монографій вузами СРСР»]. Відповідно, для подолання такої практики передбачалися найсуворіші міри аж до закриття видання та притягнення до адміністративної відповідальності редакторів та керівників видавництва. Шкідлива сутність такого наказу, на нашу думку, полягає у накладенні важких ідеологічних кайданів на розвиток наукової думки в Україні, створенні нездоланих перешкод у розповсюдженні та використанні наукової інформації, порушенні елементарних правил оприлюднення результатів наукової роботи, яка за самим своїм призначенням повинна слугувати прогресивному розвитку всього людства. Поряд з такими документами цинічною насмішкою виглядає твердження начальника Харківського облліту Д. Голуба, яке міститься у його наказі-поздоровленні з нагоди святкування 1 травня, про те, що «працівники ідеологічного фронту своєю наполегливою працею вносять **бадьору струю морального виховання** в душі завдань нашої партії та держави» [8. – Ф. 4734. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.14: Наказ №25 від 30 квітня 1947 р. по Харківському Облліту].

Підсумовуючи події 1947 року, пов'язані зі справою «КР», ми можемо відмітити, що ідеологічна кампанія, інспірована радянським агітпропом і зумовлена розгортанням «холодної війни» у науці та культурі, активно запроваджувалася у Харкові. Головну роль у цьому процесі відіграв відділ пропаганди та агітації обкому КП(б)У. Для інформування населення та координації дій використовувалася система місцевих партійних органів, мережа партійної освіти та засоби масової інформації. Значно впливали на хід кампанії заходи, які здійснювалися через систему цензурних органів (Облліт), гальмуючи розповсюдження наукової інформації.

Головна увага організаторів кампанії була спрямована на наукову громаду міста, співробітників вищої школи та студентську молодь. Основна її мета полягала у закріпленні системи ідеологічного монізму у сфері науки та освіти, дискредитації інтелігенції загалом як ідеологічно-слабкого прошарку суспільства, її духовній ізоляції від інших верств населення.

Кампанія у справі професорів Ключової та Роскіна не може розглядатись ізольовано від інших ідеологічних кампаній повоєнного періоду, які перетікали одна в одну, підтримуючи стан ідеологічної напруги у радянському суспільстві. Наслідком партійного диктату стало системне відставання у розвитку науки та освіти, провінціалізація української культури, унеможливлення

обміну науковою інформацією. Всі ці негаразди чітко відстежуються на прикладі Харкова як одного з найпотужніших центрів наукової думки та освіти в Україні.

Література

1. Аксенов Ю.С. Удар Сталинизма по интеллигенции // Кентавр. – 1991. – окт.-дек. – С.80–90.
2. Левина Е.С. Круцин имеет свою судьбу // Вопросы естествознания и техники. – 2000. – №1 – С. 4–31.
3. Мурин Юрий. Суди чести // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №11. – С. 110–115.
4. Топчієв А.В. Озброїти радянську молодь знанням передової мічурінської науки // Соц. Харківщина. – 1948. – 17 вересня.
5. Учені вузів Української РСР. – К.: Видавництво київського університету, 1968. – 485 с.
6. Чешко В.Ф. Наука и государство: методологический анализ социальной истории науки (генетика и селекция в России и Украине в советский период. – Х.: Основа, 1997. – 370 с.
7. Юбилей Владимира Павловича Эфроимсона // Генетика. – 1978. – Т. XIV. – №12. – С. 223–224.
8. Державний архів Харківської області.
9. Архів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

© Білостоцький М.О., 2010